

A magyar–afrikai kapcsolatok elfeledett 'nagy pillanatai'

1483–1989

A hazai tudományosság, mit több, a közérdeklődés immár évszázadok óta a magyarság ázsiai eredetének vonzásában él, és ez nem csekély mértékben beárnyékolja a más világrészek (Dél-Amerika, Afrika) népei iránt megnyilvánuló, szinte folyamatos érdeklődés látjeleit.

Írásunkban azokat az afrikai–magyar kapcsolatokra vonatkozó, sok esetben lappangó ismereteket szeretnénk feltárni, amelyeket érdemes volna a nemzeti emlékezet fókuszába emelni, és eközben minduntalan fényt irányítani annak a (sajátosan magyar?) toleranciának a megnyilvánulásaira, amelyet művelődés-történezeink már a Heribaldus barát és a kalandozó magyarok összetalálkozásának kapcsán (926 májusa) is felmutattak, bár az is tény, hogy barbár őseink viszont (sajnos) a kolostorban egy később szentté avatott idős apácát (Wiborada), ha igaz, hirtelen támadt dühükben meggyilkoltak.

Egyetemi óráimon, amelyeket 4–5 éves magyar–történelem–földrajz szakos hallgatóknak tartok az írás nélküli népek történelméről (immár ötödik alkalommal, Jan Vansina, a szakterület világhírű tudósa immár magyarul is elérhető szakkönyve/tankönyve segítségével), a szemesztert kezdő első órai megbeszélésen szinte mindig az derül ki, nemhogy a magyar afrikai kutatások nagy alakjairól, de magának a földrésznek a történelméről, népeiről, gazdag kulturális kincseiről sincs szinte semmilyen ismeretük. Ha valamivel felkészültebb értelmiségi körben esik szó Afrikáról, lényegében két folyamatosan előtérben álló személy (a végül is ma már tudjuk, kalandornak minősíthető), Benyovszky Móric (1746?–1786) és a tragikus sorú, mindemellett értékes tudományos örökséget maga után hagyó Magyar László (1818–1864) neve merül fel. Utóbbinak tavalyelőtt ősszel ünnepeltük születése kétszázadik évfordulóját.

BIERNACZKY SZILÁRD (1944) zeneszerző, italianista, afrikanista, költő, műfordító irodalmár, 1984-től az ELTE Afrikai Kutatási Program szervezője–vezetője, 2010 óta a Mundus Novus Könyvek Kft. irodalmi vezetője, a Magyar Afrika Tudástár megalapítója.

A korai kezdetek

Vagyis kevésbé köztudomású, legtöbbszörre művelt barátaim, kollégáim se hallottak róla, bár többszörös írásbeliség is elénk tárja, tanulmányok sora figyelmeztet rá, hogy valójában a magyar–afrikai kapcsolatok jelenlegi tudásunk szerint már 1483-ban megkezdődnek, amikor Lászóí (vagy Lázai) János (1448–1523) főesperes, kanonok szentföldi zarándokútja során eljut Egyiptomba (augusztus 29. – november 4.), és ott többek között találkozik a törökök által elrabolt és előbb janicsárokká, utóbb mamelukokká lett magyarokkal. Nem magától Lászóitól, hanem egy német szerzetes utazótársa (Felix Fabri vagy Faber) monumentális terjedelmű leírásából kapunk értesüléseket, aki 1500 oldalnyi beszámolójának sodrában lényegében honfitársunknak (is) minden lépését, tettét nyomon követi és dokumentálja, többek között találkozását Kairóban az említett, magyar származású mamelukokkal, akik titokban gyalázzák az iszlám hitet, és még mindig keresztényeknek vallják magukat. Elbájoló ezek közül az egyik, mondhatnánk, Kinizsi Pált idéző, emblematisz epizód:

„Volt e magyarok között egy magas rangú személy a szultán udvarából. Hatalmas termetű, jó megjelenésű férfi volt, és becsületéhez kétség nem férhetett. Amikor a török a többi hadifogollyal együtt el akarta hurcolni, ő az egész török hadsereggel szemben ellenállt, és sokat közülük levágott. Amikor végül elfogták, a török szultánnak ajándékozták, mint egy fenomént, egy óriást. A török szultán rá akarta venni arra, hogy tagadja meg a Krisztusba vetett hitét, és engedje magát körülmetélni. Mindent megígért neki, ha engedelmeskedik, de egyben meg is fenyegette, hogy ha nem hajlik a szóra, a halál vár rá. Mivel a férfi sem az ígéretre, sem a fenyegetésre nem hederített, elküldték őt az egyiptomi szultánhoz. A szultán egyre többet és többet ígért neki, hiába. Végül azonban, mivel példásan viselkedett, olyan kedvezményben részesült, amelyet a többi mameluk közül egy kapott meg. Mentésítették a körülmetélés alól, megtarthatta keresztény hitét, de arra kötelezték, hogy legalább öltözködjön és viselkedjen úgy, mint a szaracénok” (Lázár 2000, 117–118).

Akár magára Lászaira mint egy hosszú és nyomorúságos korszak előfutárára tekintve is azt kell tapasztalnunk, hogy a török hódoltság idején a magyar–afrikai kapcsolatok főleg az oszmán birodalom által meghódított Egyiptomra és Észak-Afrikára korlátozódtak. Sajnos viszont kevés írásbeliség maradt fenn Afrikára vonatkozóan, az anyag zöme a portai követjárások tényeit, tárgyalásait megőrkítő feljegyzésekből tevődik össze. És ami volt, lenne, annak is jó része időközben elveszett. Így pl. Péchi Simon (1565/1570 körül – 1642) erdélyi kancellár, naplóíró utazó, két évig időzött a portán mint törökországi követ, de többek között Egyiptomban, Észak-Afrikában, Karthágóban is hosszasan tartózkodott. Híres útinaplója azonban elveszett vagy lappang. Jóllehet Orbán Baláznak a 19. század közepén még a kézirat a kezében volt.

Tardy Lajos egyik régi magyar nemzetközi kapcsolatokat feltáró jeles munkájában viszont megtalálhatjuk annak a Vatikánban megőrzött kéziratnak

a magyar fordítását, amely Huszthy György (?1500 – ?1552 vagy 1566) kezéből származik. A mintegy 50 oldalnyi latin nyelvű emlékiratot Zágrábban adták ki eredeti nyelvi változatában. Maga Huszthy rabként került Törökországba, majd különféle (kényszerű) foglalkozások kapcsán (volt pl. ezredtrombitás is) Egyiptomot is megjárta. Az emlékiratban számos figyelmet érdemlő, Afrikát is érintő élmény, esemény leírásával találkozhatunk.

Borsos Tamás portai követ (1566–?1633) viszont vélhetően csak hallomás alapján írta le Egyiptomot a fennmaradt néhány lapos töredékes kéziratában. Az afrikai partoknál egykor hajótörést szenvedő Jetting Károly (1730–1790) története viszont minden bizonnyal a robinzonádok nagy családját gazdagítja. Az élményeit magába foglaló, idős korban lediktált munka német és magyar nyelven is napvilágot látott (német kiadása: 1797).

A 18. század azonban rejteget magában néhány meglepetést. Ami Benyovszky madagaszkári kalandját illeti, azt jól ismerjük. Viszont ugyancsak kevésbé ismeretes baron François de Tott (alias Tóth Ferenc báró, 1733–1793) neve, aki Rákóczi egyik magas rangú emigráns tisztjének a már odakint (Franciaországban) francia feleségtől született fia, hadmérnök és utazó, diplomata francia szolgálatban, aki mellesleg idős korában hazatért meghalni (Sopronban élte le utolsó éveit), miközben egy számos nyelvre lefordított (1785, Amsterdam, magyarul csak 2008-ban megjelent) és különféle változatokban készült jeles memoárt hagyott hátra. Ennek kiemelkedően fontos és azóta is sokat idézett (a modern kiadásban mintegy 30 oldalt kitevő) egyiptomi része az óegyiptomi régiségek és a helyi hagyományok, szokások első feltárói közé helyezik, hiszen a már magyarul is elérhető oldalakon első kézből való leírásokat kapunk, amelyek a tájra, a környezetre, az ókori műemlékekre és a korabeli népszokásokra egyaránt fényt vetnek. Ugyanis még aktív időszakában francia diplomáciai szolgálatban utazást tett a Közel-Keleten és Egyiptomban is, amelyről aztán utóbb a leírást készítette. Egy az udvarnak készített, kiadatlan tervezetében Egyiptom elfoglalását javasolja a franciáknak, amely azonban csak Napóleon idején válik aktuálissá, és a kézirat sajnos egyelőre fellelhetetlen.

Még nagyobb meglepetést jelent, és a 18. század (pontosabban a századvég) legnagyobb figyelmet érdemlő magyar teljesítménye minden bizonnyal az egykori császári kancellárián állást vállaló Dombayak leszármazottja, Dombay Ferenc (1758–1810) nevéhez kötődik, akit nem éppen érdemtelenül, a magyar afrikai tudományok Körösi Csoma Sándorának tekintek. Ő II. József hozzájárulásával, illetve megbízásából 6 évet töltött Marokkóban (1783–1789) mintegy konzulként, utóbb a Monarchia spanyol követségén tevékenykedve az Escorial anyagában kutathatott. Végül szolgálatát Zágrábban határtolmácsként zárta le. Rendkívüli nyelvtudása (a Mária Terézia alapította híres bécsi orientalisztikai oktatási intézmény hallgatójaként több „egzotikus” nyelven, így arabul, törökül és perzsául is megtanult) tette lehetővé, hogy műveit németül vagy latinul megalkotva nemcsak arab (1800), hanem pl. török történelmet (1789) vagy perzsa nyelvkönyvet (1804) is írjon. Könyvet adott ki a perzsa, török, arab filozófiáról

(1794) vagy a marokkói arany, ezüst és bronzérmékről (1803). Tevékenységének jelentőségét azonban elsősorban az adja, hogy olyan német nyelven írott művei vagy fordításai, mint a *Marokkói királyok története* (középkori arab szerző művének fordítása terjedelmes kommentárokkal, 1794) vagy a *Marokkói kormányzók (serifek!) avagy királyok története* (1801) alapján a marokkói történelem korai kútfői között említik a nemzetközi tudományosságban. Dombay ugyanakkor az első arab dialektus leírója: *Grammatica linguae Mauro-Arabicae juxta vernaculi idiomatis usum accedit vocabularium Latino-Mauro-Arabicum* (Vindobonae, 1800) című művében telephelyének, Tanger városának a nyelvét örökíti meg ezekből a korai évekből.

E nagyjelentőségű orientalistánk magyar származásának hátterét Fazekas István kitűnő dolgozata adja meg (A Magyar Udvari Kancellaria és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon (Századok, 2014), amelyben a Dombay-családnak a kancellárián vállalt szolgálatairól igen pontos és fontos ismereteket kapunk. (Személyes megjegyzés: hosszú évek óta próbálom a magyar arabistákat rábeszélni e fontos életmű feldolgozására, de eddig még nem jártam sikerrel. Dombay hagyatékával az elmúlt egy-két évtizedben osztrák, holland és török kolléga foglalkozott. Legutóbbi információ Maróth Miklóstól: az Avicenna Közel-Kelet Kutatások Intézet munkatársai Dombay perzsa nyelvtanának kiadására készülnek.)

Különleges színfoltnak tekinthetjük a hasonlóképpen Tardy Lajos által a magyar múltból előhívott figurát: az idősebb korában ugyancsak elfranciásodott Geramb Ferdinand (1772–1848) az akkori, 18–19. századfordulón élte meg életét. Családi felmenői elválaszthatatlanok a magyar bányászat és kohászat történetétől, de igencsak különös pályafutásával hívja fel magára a figyelmet. A Bécsben és Pozsonyban nevelkedő fiatalember mint párbajhős válik ismertté. Utóbb katonáskodik, részt vesz a wagrami csatában, hősiességéért kitüntetik, utóbb a spanyolok mellé áll Napóleon ellen, később Angliából kiutasítják, majd Hamburgban Napóleon titkosrendőrsége elfogja, egy ideig raboskodik, végül Párizsban telepszik meg. És ekkor váratlan fordulattal belép a trappisták rendjébe, amelynek néhány év múlva már generális prokurátora. Új minőségében ismét nagy utazásokra nyílik alkalma: 1831 és 1833 között bejárja a Közel-Kelet jó részét, és tapasztalatairól két, illetve három kötetben (franciául: 1837) számol be. Több kötetes memoárja, amelyben bőségesen jut hely Egyiptomnak, több nyelven is napvilágot látott (angol és olasz nyelvű kiadása: 1840).

Már a 19. századba vezet át saját felfedezésünk: a „középső” Walsin-Eszterházy. A Louis-Joseph-Ferdinand keresztnévre hallgató családtag (1807–1857), a Dreyfus-per főszereplőjeként elhíresült Marie-Charles-Ferdinand (1847–1923) apja. A nagyapa (a középső apja) Jean-Maire-August a francia Esterházy-ágba tartozó Marianne grófnő természetes gyermeke, akit fia a francia forradalom idején romantikus körülmények között kiment a Temple-ből, és ezért a hálás anya végül közjegyző előtt elismeri fiának.

Fontosabb számunkra a középsőnek minősített fiatalember, aki műszaki egyetemi végzettséggel hivatásos katonává válik. Különbféle szolgálati helyek nyomán

1832 és 1850 között, vagyis 18 éven át Algériában tartózkodik, ahol – Oranban – főhadnagyból egészen az ún. Arab Hivatalok helyettes parancsnokává emelkedik: 1842-ben az őshonos zászlóalj parancsnoka, majd alezredes, végül a „szpáhi” hadosztály ezredese. Eközben arab nyelvtudása és persze magas beosztása folytán bekerül a jelentős helyi személyek körébe, amely lehetővé teszi, hogy megírja könyveit, egyrészt a korábbi több évszázados algériai török uralomról, elsősorban a katonai és kormányzati összefüggésekkel foglalkozva (1840), másrészt az oráni (orániai) Makhzenről (a terület gyarmati működtetéséről, 1849).

De miről is ír ezekben a könyvekben? A korai nyers kolonializmus képviselőjeként taktikai-stratégiai gondolkodása arról tanúskodik, amelyet ma már a legnagyobb ellenérzéssel és kritikával illetünk: a helybéliek, az őshonos törzsek ellenállását meg kell törni, ha kell a legkeményebb katonai akciók során, majd pacifikálni, és átvezetni őket a „polgári létbe”.

Meghökkenítő ellentmondás viszont, hogy ugyanez a „kegyetlen” katona magas hivatalában (az ún. Arab Hivatalok helyettes vezetőjeként) azoknak a liberálisabb nézetű „franciáknak” a sorába tartozik, akik ellenzik az őshonos lakosságtól a jobb földek nagy tömegű kisajátítását mindenféle ügyeskedésekkel (pl. megfizethetetlen illetekek kirovásával). Egy mai arab kritikusa szerint a „ravasz” Walsin-Esterházy eme irodák mögé bújva és a felsőbb kritika ellenére igyekszik ellenállni a túlzásba vitt gyarmatosítás „termeszeinek”.

Nem írták még meg az abolícionizmus (a rabszolgaság lebontását célzó évszázados mozgalom) magyar történetét. Így igen kevésbé ismert tény, hogy pl. Jósika Miklós *A könnyelműek* című regényében (1837) a főszereplő, egy amerikai néger tragikus sorsát megrajzoló történetben hitet tesz arról, hogy – akár a *Tamás bátya kunyhója* című nevezetes regény módjára – mélyen szimpatizál az abolícionizmussal, vagyis a négerség felszabadításával. De szimpátiával szerepelteti a fekete figurákat Kuthy Lajos is *Fehér és fekete* című 4 felvonásos szomorújátékában (megjelent 1849). A leginkább figyelemreméltó, már a magyar művelődéstörténet szempontjából, a 19. század közepén nálunk is vendégszereplő amerikai fekete színész, Ida Aldridge körüli sajtóreagálások sora (még Jókait is közöttük említhetjük), akinek a tevékenységét napjainkra számos monográfia tárja fel (lásd különösen az amerikai Bernth Lindfors professzor több kötetes életrajzi feldolgozását és az általa szerkesztett tanulmánygyűjteményeket). És annak a szimpátiának az egyik mozgatórugója, amely iránta egykori hallgatóságában keletkezett, sőt, a közvéleményben megfogalmazódott, nem más, mint-hogy benne a korabeliek a magyar szabadság megteremtésének bizonyos áthalásos szimbólumát érzékelték.

A magyar abolícionizmus legszebb sorait viszont Vörösmarty Mihály fogalmazta meg méghozzá talán legnevezetesebb versében. Bár érdekes módon erre is igen kevesen figyeltek fel mindeddig. A *Gondolatok a Könyvtárban* című nagy történelmi-társadalmi megállapításokat tartalmazó költeményben olvashatjuk a következő sorokat:

*Hol legkelendőbb név az emberé,
Hol a teremtés ősi jogai
E névhez „ember!” advák örökül –
Kivéve aki feketén született,
Mert azt baromnak tartják e dicsők
S az isten képét szíjjal ostorozzák.*

A magyar afrikanisztika legjobb lapjai közé tartozik Magyar László (1818–1864) felbukkanása a hazai művelődés egén. A születése bicentenáriumát ünneplő elkötelezettek tavalyelőtt ősszel igyekeztek feltárni a mai napig számos afrikai törzsi kultúra megismerésében, elemzésében kiindulópontként használt, nagyjelentőségű adalékait, amelyeket könyvében és hét naplókivonatában megörökített. Ugyanakkor különös és végül tragédiába fulladó életútja számos tanulsággal szolgál. Az angolai tengerparttól néhány száz km-re elhelyezkedő ovimbundu királyság (Bihé, ejtsd: Bié) uralkodója hozzáadja lányát, és így méltán elfogadhatjuk Krizsán László megállapítását, aki szerint a történelemben először alakul ki fehér ember és egy afrikai törzs között együttműködés.

Magyar életéről és életművéről még igen sok mindent kellene itt az olvasó elé tárni. Hogy leszármazottai vélhetően élnek a mai Angolában, hogy Ana Paula Tavares angolai költő egy csodálatos poémát költött Ozoro hercegkisasszony és Magyar szerelméről, amelyet máris több nyelvre lefordítottak (vagyis Magyar belépett a világirodalomba), hogy élete végén magára maradt, és nagyon szegényen, a jelek szerint maláriában pusztult el 46 évesen, mivel nem kapott itthonról hazatéréséhez elegendő pénzügyi támogatást (se apja, se Ferenc József, se a méltóságos akadémia nem segítette), és hogy halála után leégett az a faház, amelyben iratai és vélhetően monográfiájának második és harmadik kötete volt elhelyezve két ládában.

Terjedelmi korlátokra tekintettel azonban most még csak azt az összefoglalást idézem fel róla, amelyet a helyszínen támadt érdeklődése, majd önművelése nyomán tudós etnológussá felnövő afrikai terepmunkásunk magyar és nemzetközi recepciójával foglalkozva a Szombathelyen megrendezett központi emlékkonferencián tartott előadásom végén mondtam el:

Magyar László üzenete a mának

Első üzenet: együttműködés Afrikával. José Eduardo Agualusa nemzetközi híró angolai író Tavares említett poémájára reflektálva azt írja, Magyar terepmunkája azért egyedülálló mind a mai napig, mert azt nem valamely európai állam, intézmény, társaság, vállalkozás vagy személy, hanem egy afrikai törzsi király finanszírozta, mondhatni, szponzorálta. Íme, Krizsán igazolása, amikor arról ír, első együttműködés a történelemben európaiak és afrikaiak között.

Második üzenet: a helyét kereső Magyar László ráébred az afrikai népek történelmének, kultúrájának, civilizációs produkciójának, társadalmi gyakorlatának

a szerepére, mint az emberiség összeműveltségének alkotórészére, és ezzel akár Leo Frobenius szemléletmódjáig mutat előre, aki az afrikai kultúra felértékelésével képes volt felszabadítani a négritude híres-nevezetes főszereplőit, Aimé Césaire, Léopold Sédar Senghor és Léon Damas, majd sokan mások gondolkodását.

Harmadik üzenet: amint Alexandra Aparício is kiemeli dolgozatában (1995), Magyar László beilleszkedve egy afrikai törzsi királyság emberi kapcsolatrendszerébe, feltárja – számos kritikai megjegyzés mellett is – az afrikai emberek tehetségét, jó emberi tulajdonságait, nagy melegséggel emlékezik meg utazásaihoz kapcsolódó kíséretének tagjairól, gyermek- és családszeretetről, vagyis utat mutat a minden (bármiféle) emberek közötti hídépítés lehetőségeinek és fontosságának.

Negyedik üzenet: az emberi kapcsolatok egy magasabb foka is megteremtődik Magyar László házasságával, amelynek Anna Paula Tavares angolai költő ad hangot – természetesen erősen idealizálva Ozoro hercegnő és a magyar utazó szerelmi kapcsolatát – bizonyos társadalmi tablót festő poémájában.

Ötödik üzenet: Napjaink nagy nemzetközi társadalmi-politikai, sőt immár szinte történelmi méretű feszültséget okozó vitáiban rendkívüli jelentősége van Magyar László azon szándékának, hogy szeretne hazatérni, fiát pedig magával hozni, mégpedig nem azért, hogy itt élhesse le életét, hanem azért, hogy tanulhasson, majd visszatérve Afrikába népe művelt vezetőjévé válhasson, és bölcsőbb kormányzással – teszem én hozzá – elvezesse az ovimbundukat saját fajuk jobb megbecsüléséig, az okosabb boldogulásig, megtanítsa őket egy humanusabb, célratörőbb, érdemlegesebb gondolkodásmódra, felszabadítsa az afrikai emberekben is rejtőző alkotói képességeket.

A magyar-afrikai kapcsolatok, terepmunkák és felfedezések üdvöskéje kétségtelenül Sass (Szász, Finnian) Flóra, avagy Florence Baker (mindmáig az eredeti nevét sem tudjuk pontosan, 1841 vagy 1842–1916) története, akit általában úgy említenek, hogy a rabszolgalányból lett felfedező, hiszen későbbi férje, Samuel White Baker a viddini rabszolgapiacról menti ki őt. S bár halála után majd ötven évvel, a múlt század közepén, nem máshol, mint egy költözködés előtt átvizsgált padláson meglelte feljegyzéseit a Baker-házaspár második afrikai útjáról a család egy mai (vagy inkább már tegnapi) tagja, Anne Baker. A felfedezés izgalmas vállalkozott arra, hogy közreadja azokat megrostálva, átigazítva, kommentárokkal ellátva. Azonban a kérdőjelek még mindig sokasodnak a magyar származású fölfedező-feleség személye és hagyatéka körül. A második és a rabszolga-kereskedelem elleni küzdelmet célul tételező út (1869–1873) kapcsán keletkezett feljegyzések (magyarul: 1987) egyébként mind földrajzi, mind történelmi vonatkozásban jól kiegészítik férje, Samuel W. Baker ugyancsak magyarul hozzáférhető könyvét (1974), amely viszont első négyéves terepmunkájukat (1861–1865) többnyire napló formában közreadó és a nagy földrajzi felfedezést (az Albert tó mint a fehér Nílust tápláló források, a Victoria- és az Edward-tó vízgyűjtő medencéje) hozó útjukat írja le.

A Teleki Sámuel (1845–1916) által vezetett nevezetes expedíció ugyancsak fontos eseménye volt a magyar afrikai kutatásoknak. Az eredményeként létrejött, igen gazdag és a Néprajzi Múzeum kelet-afrikai gyűjteményét megalapozó tárgyi együttes leíró katalógusa azonban, tudomásom szerint, mindmáig nem létezik. A mintegy két évig tartó, terepmunkává módosult, felfedezésekben is gazdag, kelet-afrikai utazásról pedig nem maga Teleki, hanem Ludwig Höhnel, a gróf német utazótársa számolt be kétkötetes, magyarul, németül és angolul is megjelent könyvében (magyarul: 1891). A nagyjelentőségű tudományos produkció egyetlen „írásbeli kérdőjele” a gróf kéziratos naplója, amelynek megjelentetését a késői leszármazottak mind a mai napig nem kívánják engedélyezni, jóllehet minden félreérthető, afrikaiakat degradáló megjegyzése ellenére figyelmes, kegyeletes gondozás nyomán kiadható lenne.

Fehér foltokként lép elénk viszont a két híres kalocsai jezsuita árnyalakja: a mozambiki, illetve Malawi-beli missziót vállaló Czimmermann István (1849–1894) és Menyhárhth László (1849–1897) neve ugyan legutóbb immár ismertté vált (legalábbis Magyarországon), főleg Krizsán László írásai nyomán, azonban tucatnyi katolikus lapban szétszórt gazdag írásos munkásságukat (leszámítva mindazt, ami már éppen Krizsán jóvoltából ismét hozzáférhetővé vált) gyűjteményes formában mindenképpen közzé kellene tenni. Menyhárhth meteorológiai megfigyelései pedig megélnének egy külön misét.

Hadd említsük viszont meg időben némileg visszaugorva, Magyar László árnyékában két olyan produkció is meglapul, amelyeket minden bizonnyal már a közeljövőben életre kell(ene) hívni. Az egyik ahhoz a Hunfalvy Jánoshoz (1820–1889) kapcsolódik, akinek a legnagyobb szerepe van abban, hogy tudunk Magyar Lászlóról, hogy a különleges megfigyelő-képességgel megáldott autodidakta etnológus művei már a saját életidejében rendre megjelenhettek. Hiszen Angolába szakadt hazánkfiát levelezés útján ő karolta fel, szerkesztette meg könyvét és leveleinek, naplókivonatainak első kötetét tette nemzetközileg ismertté német fordításokkal. Kevésbé vagy inkább egyáltalán nem ismert viszont az a tény, hogy Hunfalvy ezekben az évtizedekben terjedelmes kivonatokat tett közzé a korabeli utazók beszámolóiból. Ezeknek a kivonatoknak a kötetben való kiadása még ma is igen hasznos szolgálatot tehetne, hiszen nemcsak német, angol vagy francia nyelvű forrásokról van szó, hanem sok esetben nehezen elérhető művekről, amelyek így újrakiadásuk esetén ismét csak hozzájárulhatnának a hazai érdeklődő nagyközönség ismereteinek bővítéséhez.

Ami viszont az oly fiatalon elhunyt, de akár valamely nagy életkort megérő tudós becsületére való életművet maga mögött hagyó Jankó Jánost (1868–1902) illeti, a magyar etnográfia e nagy alakja alig húszévesen afrikanistának készült. Szerencséjére a budapesti kereskedelmi és iparkamara bizonyos praktikus feladatok elvégzése céljából támogatást adott a számára ahhoz, hogy betegye a lábát a kontinensre. Éppen 20 éves (1888. március 13.) és néhány hetes korában „Afrika látásának vágyától égve indult el első afrikai útjára 1888. április végén”, és amikor május 16-án megérkezett, íme, Thirring Gusztáv így írja le Jankó

szavait: „Amidőn Afrika földére léptem – írja egyik hozzám intézett levelében – megcsókoltam ezt az én második hazámat”.

Jankó két utat tett Észak-Afrikában: mégpedig Egyiptomban, Algériában és Tunéziában. Ezekből az utakból mintegy két kötetre való, kb. 50-60 különféle igényű és terjedelmű dolgozat keletkezett. Kiemelkedik közülük a két gazdasági-kereskedelmi témájú és máig figyelmet érdemlő áttekintés, illetve a Nílus deltájának majd száz oldal terjedelmű geológiai elemzése, amely doktori disszertációja volt. Márki Sándor után másodikként ő írt összefoglalót sok új adatot feltárva az Afrikát megjáró magyarokról. Hadd tegyük ehhez hozzá, szerepet vállalt korabeli utazási művek fordításában, és kiadott egy háromszáz oldalas monográfiát Henry Morton Stanley-ről. Írásaiban foglalkozik Benyovszkyval és Telekivel is.

Ami már most a magyar tolerancia ígért felvetésére vonatkozik, az eddig már említettekhez hadd fűzzük hozzá a következőket: Magyaránál egy természetes, a tapasztaltakból következő kettősség mutatkozik. Hiszen egyrészt folyamatosan korholja választott népe tagjait a fétisimádatuk (hogy bedőlnek a varázsdoktor manipulációinak), a kegyetlenkedéseik (emberevésük) vagy a napról napra élésük miatt, azért, hogy anyagi előnyök érdekében oly sok minden rosszat megengednek maguknak, apósa kegyetlenkedéseit sem tudja megfékezni. De ugyanakkor együttműködik velük, házat, ún. házegyüttést építtet, és a szolgálatába vett férfakkal és nőekkel szinte baráti viszonyt alakít ki. Apósától kapott elefántvadászaival biztonságban járja be a még felfedezetlen távolabbi vidékeket, néha veszedelmes törzseket is felkeresve. Apjának írott kisszámú, de igen érzékeny megfogalmazású leveleiből kitűnik, hogy afrikai feleségét és tőle született gyermekeit nagy szeretettel veszi körül (kényszerűen, a helybéli szokások rabjaként magához fogadott ágyasainak szülés után az életüket biztosítja). És amint ezt mai angolai kritikusi is hangsúlyosan említik, Magyar magasra értékeli fogadott honfitársai képességeit, nemcsak ami a táncban, éneklésben vagy hangszerjátékban mutatkozik meg, hanem a napi munkában, a kézügyességet igénylő kismesterségekben vagy akár a földművelésben és az állattartásban is.

Amikor a magyar tolerancia nyomába szegődünk, Teleki Sámuel mindmáig értelmezés nélkül maradt viselkedésmódjának kérdését mi sem kívánjuk feszegetni. Viszont Sass Flóra (Florence Baker) esetében igen mélyre áshatunk. Hiszen férje, Samuel Baker első útjukon rögzített naplójegyzeteiből máris gazdagon elének rajzolódik Florence-nak az afrikai emberekhez való nyílt közeledésmódja, emberszeretete, humanizmusa, megteremtődnek annak az abolícionizmusnak a gyökerei, amelyek majd a Baker-házaspár második rabszolgaság ellen indított útja során hajtanak hatalmas lombú, pompás faóriásokat, és amelyről immár nemcsak Baker második nagy könyvéből, hanem Florence akaratlanul fennmaradt feljegyzései alapján is képet kaphatunk.

A két jezsuita minden lépését átható emberszeretetéhez pedig nem férhet kétség. Leveleikben, amelyeket a katolikus lapok közölnek megérkezésüket

követően, sorozatosan beszámolnak jótéteményeikről, a törzsi elvakultságok elleni küzdelmükről, amelyek egyébként korai halálukat okozták. Különösen figyelemreméltó Menyhárthnak a növénytermesztés területén végzett munkája, amely utóbb akár országnyi népességet is képes volt eltartani. Más kérdés, hogy halálát követően a helybéli események rövidesen elsöpörték az éppen termőre forduló veteményes munkálatokat.

Ami viszont Hunfalvy vagy még inkább Jankó János magatartásmódját illeti, mindkettőjüket egy nyitottságon alapuló érdeklődés vezeti, amelybe nem tartozhat bele semmiféle intoleráns megnyilvánulás, sőt, Jankónál az is belefér, hogy pl. egy franciául jól tudó algériaitól egy Mária-mondát gyűjt, vagy egy szellemes írásában felidézi a kairói utca alakjait, mégpedig apja, a híres karikatúrista nagyszerű rajzaival.

Tovább lépve szemlénkben, nem feledkezhetünk meg a figyelemre méltó monográfiát (*Desert Life*, 1880) örökül hagyó Solymos Béla vasútmérnökről (1839–1892), akinek még a születése időpontját is csak a legutóbbi időkben tudtuk felderíteni késői leszármazottaitól. A szerző, aki 20 hónapot töltött a sivatagban, és a Kairó–Khartum vasútvonal nyomvonalának kijelölését irányította egy expedíciós csapat élén, olyan tapasztalatokat fogalmazott meg és adott közre könyvében, amelyek mindmáig felkeltik a szakterület figyelmét. Ugyanígy kell megemlékeznünk Naphegyi Gábor orvosról (1824–1884), aki ugyan élete legnagyobb részét Amerikában, az USA-ban és Mexikóban élte le, érdekes módon algériai utazásairól írt két könyvet (*Among the Arabs* 1868, *Ghardaia* 1871).

A magyar afrikai érdeklődésnek három sajátos csomópontját kell viszont elsőként szemrevételeznünk 20. századi művelődéstörténetünkben:

Mondhatni, az Ida Aldridge körüli eseménysorozattal rokonítható a 19–20. század fordulóján zajló angol–búr háború (1899–1902) hazai lecsapódása, amelyben egyébként a kutatások mai állása szerint mintegy 30 magyar vett részt legtöbbször a búr oldalon. Ennek oka ezúttal is az, hogy a kis búr közösség harca a világbirodalmat építő angolokkal szemben az elvesztett magyar szabadságharc emlékét idézte fel honfitársainkban.

Ugyanakkor viszont az olaszok kelet-afrikai (eritreai–etiópai) terjeszkedését, amelynek gyökerei ugyan a 19. század végére nyúlnak vissza, de igazában az 1935-ben kitört olasz–etióp háborúban csúcspontot ér el, igazában csak a baloldali erdélyi *Korunk* követi igen erőteljes kritikával.

Bár amint az angol–búr háborút, az olaszok etiópai terjeszkedését is kiadványok veszik körül. Nemcsak a háború tekintetében, hanem az adott afrikai országok történelmének és kultúrájának felidézésével is. Ami az angol–búr háború hazai publikációs következményeit illeti, több könyv látott napvilágot a búrok oldalán álló magyar szerzők tollából, élményeket felidézve vagy az eseményeket elemelve (lásd Ady Endre számos cikkén kívül: Bulyovszky Károly 1901, Duka Tivadar 1901, Simon Vilmos 1902, 1903, Szigethy Lajos 1902), míg Canon Doyle-nak az angolok védelmében írott könyve fordításban látott napvilágot (1902). Az igazi csemege azonban egy monográfiát kitevő ötrészes

tanulmány sorozat (1900) a *Budapesti Szemlé*ben Hegedűs Pál tollából, amelyek összességükben a korabeli Dél-Afrikáról szinte egy teljes országismertető tanulmánykötetet foglalnak magukba.

Míg az Etiópiát a század első évtizedeiben az egykori hazai olvasókkal megismertetni akaró szerzők között található egy megtalálhatatlan, vélhetően Miskolcon élt szerző, Demeter Géza, aki utazási könyve mellett egy fontos tanulmányt is kiadott az etiópiai igazságszolgáltatásról, azonban életéről, tevékenységéről mindmáig semmilyen ismerettel nem rendelkezünk. Königsberg(-Rottenfels) Lajos (1874–1930) könyvei (*Menelik császár birodalma*, 1918, *Szolimán ben Darja*, 1926, *A fehér orrszarvú*, 1928) viszont szinte minden nagy hazai könyvtárban megtalálhatók. Ugyanakkor Bendefy-Benda László (1904–1977) geográfust, aki egy magyar–etiópiai expedíció előkészületeire tett kísérletet (és három tudománytörténeti szempontból jelentős könyvet meg egy memorandumot is közölt előkészületként), Régi Tamás kollégánk azzal vádolta meg, hogy próbálkozásával felsorakozott Mussolini gyarmatosítási törekvései mellett. Én magam úgy vélem, hogy ha Bendefy-Bendának módja lett volna pontosabban tájékozódnia az adott időpontban, nem valószínű, hogy az olaszok etiópiai kegyetlenkedéseit vállalta volna. Más kérdés, hogy az expedíció terve végül az olaszok kétes kimenetelű próbálkozásai, a mind zavarosabbá váló események nyomán dugába dőlt. A magyarok etiópiai érdeklődésének sajátos mozzanata a külföldre szakadt, itthon kevésbé ismert Ladislav Farago történész (1906–1980) hozzájárulása a témakörhöz: máig kútforrásként kezelt könyvében (*Abyssinia on the Eve*. London, 1935, Putnam) első kézből kapott adatokkal szolgál, hiszen újságíró–történészként bejutott az olasz–etióp háborúba, és így módjában állt az eseményeket mint szem- és fültanú feltárni.

Végül nem feledkezhetünk meg arról a hatásról, amit a nagy német etnológus, Leo Frobenius munkássága tett a teljes magyar művelődésre a harmincas évektől kezdődően akár a mai napig. Kezdjük Németh Lászlóval (1901–1975), aki a *San Remo-i Napló*ban (első kiadása *Tanú*, 1935) a Csonka-Magyarország keserveit megélve elsősorban Frobenius sorstanára (*Schicksalskunde*) reagál. De körüljárja írásában a német etnológus más fogalmait és elméleti feltevéseit is, mint pl. a paideuma, harcászati állatnyésző hamita és a békés földművelő etióp megkülönböztetése, típusalkotása, Frobenius történelmi-kulturális típusa, az afrikai kultúra elmélete, az afrikai kultúrák felvetése, az Ergriffenheit/megragadottság fogalom vagy Heródotosz és Egyiptom történelmének kérdésköre stb.

Hogy Hamvas Bélát (1897–1968) is megérintette a frobeniusi tanok szele, azt a frobeniusi kultúr-morfológiáról (*típustanról*) írott jegyzete igazolja (1935). A magyarok közül Kerényi Károly ókortörténész (1897–1973) lett Frobenius legközelebbi szakmai partnere, erről számos írása tanúskodik. Még a paiduma-tan (szó értelmezése szerinte kb. kultúra-lélek; Hamvas Béla: Frobenius „A teremtő erőt, az invenciót, témát, formát, szellemet a kultúrából magyarázta.”) egy rövid interpretációja is kikerült a kezei közül. Az igazság az, hogy amint Szilágyi János

György még halála előtt, betegágyán tájékoztatott, Szabó Árpád már 1934-től, Kerényi Károly ajánlása nyomán, ösztöndíjasként tevékenykedett a Frobenius Intézetben (egy írása is tanúskodik erről), de a világháború után kialakult hazai rákosista légkörben minderről kényszerűen „megfeledkezett”.

Hogy mi mindenki került Frobenius műveinek hatása alá, arról különféle rövidebb-hosszabb írásos reagálások vagy egyszerűen csak említések tanúskodnak. Itt most csak a neveket sorolhatom fel, *a két világháború között*: Honti János, Ortutay Gyula, Szabolcsi Bence, Bendefy-Benda László, Almásy László (negative), Kodolányi János, Várkonyi Nándor, Prohászka Ottokár, Antal Géza (már 1909-ben), Róheim Géza, Marót Károly (kritikusan), Heller Bernát, Soly-mossy Sándor, Kardos Tibor, Szerb Antal, Kosztolányi Dezső, *majd a háború után*: Bálint Csanád, Ungvári Tamás (negative), Zolnay Vilmos, Voigt Vilmos, Láng János, Barabás Jenő, Rónay László, Andrásfalvi Bertalan, Simor András, Kósa László, Horányi Károly, Kabdebó Lóránt, Gergely Ágnes, Ritoók Zsigmond, Ferenczi László... és a lista vélhetően egyáltalán nem teljes.

Mellesleg Ortutay Gyula könyvtárában, amely ma az ELTE BTK Néprajzi Intézet könyvraktárában található, sajnos hozzáférhetetlenül, Frobenius lényegében minden könyvalakban megjelent műve megtalálható.

Ami a magyar afrikanisztikának, az afrikai kutatásoknak az újabb korokban beteljesített szerepéről illeti, szembe kell néznünk végre azzal a ténnyel, hogy a 20. század és egyben minden idők legnagyobb alakja a magyar afrikanisztika területén, már ha a produkciókat hajlandók vagyunk végre teljességében szemrevételezni, minden bizonnyal Torday Emil (1875–1931). Torday 1900 és 1909 között lényegében három afrikai expedícióban vett részt, vezette, irányította azokat. Az első néhány évben belga szolgálatban indult el Afrikába és ismerkedett a kontinens népeivel, kultúráival, de második és harmadik útjára már a brit tudományos intézetek támogatásával utazott a kontinensre tudatos tudományos tervek, terepmunka elképzelések birtokában. 1909-ben, utolsó útja legvégén sajnos egy orrszarvú felöklelte, és kis híján életét vesztette. Hazatérve választott hazájába, Angliába, életét sántikálva, mankóval a kezében élte le. Miközben megalkotta nagy jelentőségű életművét. Mintegy 100 írása, felerészben tanulmányok, felerészben kisebb írások és ismertetések, továbbá két angol, három francia és két magyar nyelvű monográfia alkotja e gazdag afrikai ismereti újdonságokkal telt életmű törzsanyagát. Ehhez járul hatalmas összegző munkája, a Herbert Spencer-féle kontinensnyi népeket, kultúrájukat és társadalmukat leíró, összefoglaló szociológiai sorozatának néprajzi térképezéssel is kiteljesített Afrika-kötete (*African Races*, 1930). Ezenkívül gyűjtőmunkája nyomán a British Múzeum egyik legnevezetesebb tárgyi gyűjteményét teremtette meg, benne a 18. századból származó (ba)kuba királyok fából készült híres mellszobraival (*ndop*), amelyek felfedezésével, a kuba szóbeli történelem igazolható tényeivel is szoros kapcsolatban állnak. Tárgyi gyűjteményei egyébként a világ több múzeumában (USA, Belgium stb.) megtalálhatók. A Magyarországnak ajándékozott értékes gyűjteményrész ismertetése, monografikus feldolgozása

a legújabb magyar szakmai könyvkiadás egyik legnagyobb értéke (lásd Földessy Edina: *Torday Emil kongói gyűjteménye*, 2015, magyar és angol kíséző szöveggel).

Tény, hogy Torday életművének reneszánszát a John Mack professzor által 1990-ben a British Múzeumban megrendezett kiállítás és a hozzá készített katalógus indította el, utóbb egy másik brit múzeum a nevezetes és világszerte népszerű kuba rafia szőnyegekéből rendezett kiállítást, ezúttal is az általa gyűjtött anyagból. Művei mindmáig forrásai a szóbeli történelemkutatás mellett a társadalmi antropológiának, a művészetetnológiának, a folklorisztikának (mesegyűjtemény, zenei lejegyzések stb.), a néprajzi fotózásnak, sőt, a természetrajznak, az embertannak és az etno-matematikának is.

Tudnunk kell ugyanakkor, hogy Torday élete végéig nem volt hajlandó feladni a magyarságát, az angol állampolgárságot nem vette fel (ennek következményei is lettek, hiszen a világháború idején mozgását a britek korlátozták). Így aztán nem véletlen, hogy angliai éve idején vállalta a két világháború között alkotó, igen sikeres és kétszer Nobel-díjra is felterjesztett magyar író, Tormay Cécile három regényének angol nyelvű fordítását. Sőt, a londoni centenáriumi Petőfi Sándor-ünnepségek idején ugyancsak egyedülálló módon tett hitet magyarságáról. Amint a *Világ* című napilap 1923. évi, 179. száma írja:

„Londonból jelentik, hogy Torday Emil, Londonban élő hírneves Afrika-utazó honfitársunk, az utolsó órában vállalkozott a rendkívül kényes irodalmi feladatra, hogy lefordítson néhányat Petőfi verseiből. A régi fordítások ugyanis nem voltak elég zengzetesek, s az angol művésznő, akit felszólítottak elszavalásukra, új fordítást kért. Torday nemes költői érzékkel oldotta meg a feladatot.” (A *Talpra magyar* és a *Szeptember végén* készült el, és végül el is hangzott.)

Egyszer már leírtam róla, itt megismétlem: bár Torday Emil nem volt se árpád-házi király, se erdélyi fejedelem, csak egy „szerény, bár nagytehetségű és igen szorgalmas Afrika-kutató”, azonban az egész nemzetközi szakirodalomban sokat emlegetett és példának állított emberi viselkedése, toleranciafoka, humanizmusa (mint a „nagy fehér bíró” törzseket békít össze, törzsi háborúkat akadályoz meg, segít, gyógyít, ahol tud, szeretett feketéivel veszi körül magát) az *Intelmeiben* megjelenő Szent István (969?–1038) vagy a vallási türelemről szóló törvényeiben megjelenő Bethlen Gábor (1580–1629) mellé emelkedik, az előbbiekkal együtt a magyar művelődéstörténet legszebb lapjaiba írva be magát...

Viszonylag gazdag szakirodalom, sőt egy teljes dokumentációs anyagot magába foglaló CD minősíti Bartók Béla hosszúra tervezett, betegség okán azonban csak két-három hétre összeszorult algériai (Biskra helység) gyűjtőútjának (1913 június) eredményeit. Ezúttal is azt kell felvetnünk, miközben igen magasra kell értékelnünk Kárpáti János és Vikárus László szerkesztői munkálkodását az említett CD létrehozásában, aligha közismert az a tény, hogy ez

a mintegy 110 zenei példát eredményező gyűjtés mindmáig az arab népzenei munkálatok egyik kiindulópontjának számít. Bartók hihetetlenül magas színvonalú lejegyzési technikája ezeknek az ugyancsak díszítésekben (ún. melizmákban) gazdag dallamanyagoknak a lekottázásában is teljes mértékben érvényesül.

Az afrikai folklór hazai bemutatásának első kísérleteit is a 20. század első felében érjük tetten. Három kiadása nyomán (ma már az Magyar Afrika Tudástár anyagában is megtalálható az interneten) igen csak közismert mű Radnóti Miklós fordításgyűjteménye (*Karunga, a holtak ura*, 1944), amelyről az első és mindeddig egyetlen ismertetést Vajda László írta 1945-ben, és amely utóbb a régi Európa Könyvkiadó egyik legszebb sorozata, a *Népek meséi* indító kötetévé válik az 1957-es újrakiadás által. Mint Vajda megállapítja, a kötetben szereplő szövegek, leszámítva a harmincas évek elejéről származó énekköltésfordításokat, egy német és egy francia gyűjteményből lettek összeválogatva, és zömükben nem mesék, hanem teremtés- és eredetmítoszok. A másik, két évvel korábban megjelent kimagasló válogatás Fónagy Iván, a később nemzetközi hírűvé vált nyelvész és stilizta munkája (*Wawiri*, 1942) bár nemcsak afrikai szövegeket foglal magába, szinte mindmáig az egyetlen olyan primitív lírai énekköltés, amely közvetlenül autentikus forrásokból készült. Ne feledkezzünk meg persze József Attila próbálkozásairól sem, az általa, sokáig kéziratban maradt, talán 1936 táján keletkezett 10 énekes törzsi folklórszöveg magyarításából nyolc afrikai. A hosszú életű Tiszay András fiatal művelődéstörténészként két kis gyűjteménnyel próbálkozott (*8 exotikus dal*, 1938, *Barbár bölcsességek*, 1941), amelyekben szintén szép számmal szerepelnek afrikai példák.

A magyar afrikai érdeklődés második világháború utáni első korszaka közvetlenül a háború lezárulásától, az 1945 utáni évektől számítható, a második 1989-től kezdődően. A nagy világgégés után lényegében Vajda László (1923–2010) teremti meg a hazai etnológiai diszciplínát, amelynek résztvevői még Bodrogi Tibor (1924–1986) és Boglár Lajos (1929–2004). Afrikai munkássága Vajdának és Bodroginak van, bár az elsősorban amerikanistaként ismert Boglár is ritka alkalommal kirándult az afrikanisztika területére. Vajda utóbb a külföldre szakadt magyar kutatók sorába került, 1956-ban elhagyta Magyarországot, és a müncheni egyetem professzoraként munkálkodott. Kiemelkedik tevékenységükből a hazai művészetetnológiát megalapító Bodrogi Tibor munkássága, aki egy számos nyelvre lefordított monográfiát, albumot alkotott *Afrika művészete* címmel (magyar nyelvű kiadása: 1967).

Ami viszont a külföldre szakadt magyar afrikanista tudósokat illeti, elsőként Vajda László tanítványát és munkatársát, a minap elhunyt Kecskési Máriát (1935–2019) kell említenünk, aki monográfia méretű afrikai művészeti kiállítási katalógusok elkészítésével (Müncheni Etnológiai Múzeum), illetve két Tanzániába vezető és terepmunkán alapuló monográfiával tette nevét emlékezetessé. Három magyar etnológus Franciaországban tevékenykedett a Kádár-korszak idején. Görög Veronika (1934) a francia afrikai mesekutatás kiemelkedő alakjává

vált. Hazatérését követően magyarul is kiadott egy *bambara* mesekötetet és egy figyelmet érdemlő tanulmánygyűjteményt. Zempléni András (1940), aki egy ideig Pécssett is végzett oktatótevékenységet, mint a nyugat-afrikai *szenufók* titkos társaságának felavatott tagja, a nyugat-afrikai népek (társadalom) pszichológiai kutatásának jeles képviselőjévé vált. Ugyancsak részben hazatérve több tanulmányt közölt magyar nyelven. Kecskési Mária viszont röviddel a halála előtt hívta fel a figyelmünket egykori bécsi tanulótársa, Gollnhofer Ottó (1934–1994) nevére, aki ugyancsak Párizsban, a nagynevű tudósasszony, Germaine Dieterlen tanítványaként lett a gaboni *mitshogo* nép jeles kutatója.

Szalay Miklós (1940) viszont a zürichi Völkekundemuseum vezető munkatársa és a város egyetemének professzora volt. A hagyományos afrikai művészetre irányuló gazdag munkásságát, amelyet mindmáig csak részben sikerült feltérképezni, tanulmányok sora mellett fontos monográfiák is szegélyezik. Nem feledkezhetünk meg Riesz Jánosról (1941) sem (nevét máig így írja), akit szüleivel együtt ötéves korában utasítottak ki a Dunakanyarból, így iskolába még nem járván magyarul nem tanult meg, viszont a magyarok mindenkori mentora volt Bayreuth-ban rektorhelyettesként és intézetvezetőként. A frankofón afrikai irodalmi kutatások egyik vezető alakjává vált az elmúlt évtizedekben. munkásságát igen sok könyv és nagyszámú elemző tanulmány teszi teljessé.

Nicolas de Kun (1923) életrajzát sem sikerült felderíteni, bár magyarsághoz való kötődését egy Magyarországon kiadott történelmi munka és egy Magyar Lászlóról készített francia nyelvű tanulmány is igazolja. Mint geológus, illetve mineralógus egykor hatalmas művekben tárta fel Afrika geológiáját és bányászati lehetőségeit. Két építéssel zárjuk bemutatásunk sorát: Huszár László (1932–2007) tervezőmérnök a külföldre szakadt magyar szakemberek táborát szaporítja. Számos publikációja gyakorlatilag beszerezhetetlen, mivel nagyszabású ghánai tervező munkájához kapcsolódnak, ahol több tízezer lakást tervezett a Voltai Régióban élő családok számára. Polónyi Károly (1928–2002) ugyancsak várostervező építészként működött a kontinensen: a nigériai Calabar állam fővárosa és négy városa rendezési terve származik tőle, majd Etiópiában a főváros, Addisz-Ababa rendezési tervének kidolgozását készítette el, a Forradalom tere tervezője, utóbb vendégtanár Algériában, illetve a ghánai Kumasiban tevékenykedett, könyvében, amely magyarul és angolul is megjelent, részletesen beszámol afrikai tevékenységéről.

Az 1945 utáni korszakot lényegében a *fiatalabb triásszal*, a csonkán maradt életművet, bár így is jelentős munkásságot maga után hagyó, fiatalon eltávozott Ecsedy Csabával (1942–1995), az ugyancsak túl korán elhunyt szuahéliista nyelvész és néprajzkutató Füssi Nagy Gézával (1946–2008) és a még tevékeny jeles etnológussal, Sárkány Mihállyal (1944) zárhatjuk, akikhez utóbb negyedikként jelen írás szerzője is kapcsolódott. Az ő munkásságuk részben már átnyúlik az utolsó tudománytörténeti korszakra, amelynek a feltárása majd egy következő dolgozat témája lehet.

BIBLIOGRÁFIA

Általános tematikájú áttekintések

Biernaczky Szilárd

- 2014 Afrikai tanulmányok Magyarföldön?! 150 éve vajúdik országunk egy tudományterület létrehozásával. *Magyar Tudomány*, 175. évf., 12. szám, december, 1410–1423.
- 2016 Távol Afrikától? Avagy 54 ország kultúrája mégis csak behatol Magyarföldre?! (A magyar Afrika-könyvkiadásról 1945-től napjainkig.) *Valóság*, 59. évf., 5. szám, 27–44.
- 2017 A magyar afrikanisztikai tudománytörténet kronológiája (javított, bővített új kiadás), *AHU MATT*, 2017, 1–34, No. 000.002.421, <http://afrikatudastar.hu>
- 2017 Magyar afrikanisztikai bibliográfia, *AHU MATT*, 2017, 1–307, No. 000.002.442, <http://afrikatudastar.hu>
- 2017–2018 (2019) Afrikai színhagyományok Magyarországon. A több ezer nyelvi-kulturális csoportot magába foglaló földrész folklórkincsének megismerése hazánkban 1. – A kezdetektől az ötvenes évekig. *Ethnologia*, 2–3. évf., 1–8. szám, kb. 405–443.
- 2019 Afrika megismerésének útján. *Valóság*, 62. évf., 11. szám, november, 97–112 (= 2019, Afrika megismerésének útján. Válogatás a magyar szerzők által létrehozott mind gazdagabb szakirodalomból. *Afrika Tanulmányok*, 13. évf., 1–2. szám, 115–134.)
- 2019 Afrika az erdélyi művelődés történetében. *Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve*, 26. kötet, 315–340.

Magyar orvosok Afrikában

Pusztai Gabriella

- 2016 *Senki sem élhet nemesebben*. Magyar orvosok Fekete-Afrikában. Kunszentmárton, Helytörténeti Múzeum, 255 old.

Angol–búr háború

Biernaczky Szilárd

- 2013 Búrok a magyar művelődés történetében. *Afrika Tanulmányok*, 7. évf., 1. szám, 89–118.

Hegedűs Pál

- 1900 A Dél-Afrikai kérdés. *Budapesti Szemle*, I. közl.: 282. szám, június, 321–349, II. közl.: 283. szám, július, 28–66, III. közl.: 284. szám, augusztus, 200–238, IV. közl.: 285. szám, szeptember, 357–398, V. közl.: 286. szám, október, 30–53.

Lászlai (Lázói) János (1448–1523)

Faber, Felix (Fratris Felicis Fabri)

- 1843–1849 *Avagatorium in Terrae Sacrae, Arabiae ed Egypti Peregrinationem*. Ed. C. D. Hassler, I–III. köt. Stuttgart.

Hadobás Sándor

- 1998 Lászlai János. Egy, a város környékéről elszármazott humanista portréja. *Borsodi Tájház Közleményei*, 1998, 3. kötet, 9–13.

Lázár Imre

- 2000 Egy erdélyi zarándok Egyiptomban. Lászlai János 1483-as útja a Szent Család nyomában. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok*, 1–4. szám, 108–125.

V. Kovács Sándor

- 1987 Egy epigrammaköltő a Jagelló-korban. In *Eszmetörténet és régi magyar irodalom*. Budapest, Magvető Könyvkiadó, 396–427.

Sárközy Péter

- 2001 *Roma est patria omnium fuitque*. Lászlai János erdélyi főesperes síremléke a római Santo Stefano Rotondo templomban. Budapest, Szent István Társulat, 63 old.

Tardy Lajos

1983 Régi magyar követjárások Keleten. Budapest, Akadémiai Kiadó, 222 old.

Huszthy György (1500–1552)

Tardy Lajos

1977 *Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról*. Budapest, Gondolat Könyvkiadó, Huszthyról: 208–269. (Huszthy latin nyelvű emlékiratának magyar fordításával.)

1979 *Régi hírünk a világban*. Budapest, Gondolat, Huszthyról: 75–80.

Tóth Ferenc (Baron François de Tott) (1733–1793)

Biernaczky Szilárd

2013 Egy magyar világljáró emlékiratai – immár magyar nyelven (François Baron de Tott többek között a 18. századi Egyiptomról). *Afrika Tanulmányok*, 7. évf., 3. szám, 61–72.

Tóth Ferenc

2012 *Egy magyar származású francia diplomata Kelet-Európában a 18. század második felében. François baron de Tott (1733–1793) életpályája*. Akadémiai doktori értekezés. Budapest, 249 old.

Tóth Ferenc (Tott, François baron de)

1785 *Mémoires du baron de Tott sur les turcs et les tartares*, I–IV. köt. Amsterdam (benne észak-afrikai anyagok, a Nílus-deltáról stb.).

Tóth Ferenc báró

n. d. (1933?) *Tóth Ferenc születésének kétszázéves évfordulójára, 1733–1933*, memoárjának Egyiptomot tárgyaló része. Békéscsaba, Körösvidék R.-T.

Tott, François Baron de

2008 *Emlékiratai a törökökről és a tatárokról*. A ford. munkaközösséget vezette, a bev. tanulmányt írta, szerkesztette: Tóth Ferenc, jegyzeteket írta: Ivanics Mária. Szombathely, Vasi Szemle Szerkesztősége, 296 old.

Dombay Ferenc (1758–1810)

Bendefy-Benda, László

+1934 Dombay Ferenc 1758–1810. In *Magyar utazók Afrikában (I. Felfedezők)*. Budapest, Magyar-Etiópiai Expedíció Országos Bizottsága, 161–168.

Fazekas István

2012 A Magyar Udvari Kancellária (1527–1867) és az Erdélyi Udvari Kancellária (1695–1867) története. In Ujváry Gábor szerk.: *A bécsi magyar nagykövetségi épület: Hivatal-és művészettörténeti tanulmányok*. Bécs, Külügyminisztérium, 49–65.

2014 A Magyar Udvari Kancellária és hivatalnokai a 16–18. században: hivatalnoki karrierlehetőségek a kora újkori Magyarországon. *Századok*, 148. évf., 5. szám, 1131–1156.

Hammer-Purgstall, Josef Freiherr von (1774–1856)

+1811 (Nekrológ) *Österreichischen Beobachter*, 1. évf., Nr 14, 61–62 (név nélkül, de a szerző máshol hivatkozik rá, hogy ő írta).

Hellmuth, Leopold

2012 Franz von Dombay als Arabist. *Austriaca*, No. 74, 79–100.

Schmidt, Jan

2000 Franz von Dombay, Austrian Dragoman at the Bosnian Border, 1792–1800. *Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Vol. 90, 75–169.

Geramb Ferdinánd (1772–1848)

Tardy Lajos

1974 Magyar utazó Egyiptomban. *Magyar Nemzet*, január 11., 4.

Walsin Esterhazy (1807–1857)

Biernaczky Szilárd

- 2016 Történelmi tények a szénakazalban? Avagy a „középső” Walsin-Esterhazy (1807–1857), *AHU MATT*, 2016, 1–13, No. 000.001.701, <http://afrikatudastar.hu>. Itánközlés: *Búvópatak*, 2020. március, 22–24. old., bibl. nélkül.

Walsin-Esterhazy, Louis-Joseph-Ferdinand

- 1840 *Domination turque dans l'ancienne régence d'Alger*. Paris, Librairie de Charles Gosselin, 325 old.
- 1849 *Notice historique sur le Maghzen d'Oran*. Oran, Typographie de Perrier, 410 old.

Magyar László (1818–1864)

Aparício, Maria Alexandra

- 1995 Um Húngaro entre Bienes em Meados do Século XIX: Interpretação e Análise das suas Relações. In *Actas do Seminário. Encontro de povos e culturas em Angola. Luanda, 3 a 6 de Abril de 1995*. Lisabon, Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimentos Portugueses, 391–403.
- 2001 Ismeretlen dokumentumok Magyar Lászlóról. Ford. és gondozta Vajkai Zsófia. *Ethnographia*, 2001, 112. évf., 1–2. szám, 223–243.

Biernaczky Szilárd

- 2018 Magyar László szellemi hagyatékáról. Az elvégzett és el nem végzett kutatási feladatokról születése 200. évfordulóján. *Vasi Szemle*, 72. évf., 5. szám, 523–550.
- 2019 Magyar László recepciója itthon és külföldön. *A szombathelyi Magyar László konferencia aktái*, 2018. december 14., Budapest/Szeged, Primaware, 69–95.

Ecsedy Csaba

- 1969 Magyar László, 1818–1864. *Ethnographia*, 53, 4, 557–564.

Fodor István

- 1983 *Introduction to the History of Umbundu. László Magyar's Records (1859) and the Later Sources*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 327 old.

Halász Gyula

- 1936 Magyar László (1820–1864). In *Öt világrész magyar vándorai: magyar felfedezők Benyovszkytól napjainkig*. Budapest, Grill Károly, 49–60.

Hunfalvy János

- 1857 Előbeszéd. In *Magyar László: Délafrikai levelei és naplókivonatai*, Pest, Emich Gusztáv, 3–10.
- 1859 Előszó. In *Délafrikai utazásai 1849–57. években*. Szerk. Hunfalvy János. Pest, Emich Gusztáv nyomtatása, iii–xvi.
- 1874 Magyar László Akadémiai emlékbeszéd. *Budapesti Szemle*, 4. kötet, 325–339.

Jankó János

- +1887 A Faro Szongo vízesés a Kongón (Néhány szó Magyar László érdekében). *Budapesti Szemle*, 51. köt., 128. szám, 298–302.

Krizsán László

- 1982 *Társadalmi struktúra, tulajdonformák és életmód a Kimbundu (Ovimbundu) nép társadalmában a XIX. század közepén – Magyar László kutatásai alapján*. Akadémiai doktori disszertáció. Budapest, TMB, 419 old. (oroszul is).
- 1983 *Magyar László*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 227 old. (A múlt magyar tudósai, 11.)
- 1989 A kilombók világa. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 6. szám, 21–24.
- 1993 Első együttműködés a történelemben fehér és fekete bőrűek között Afrika tudományos megismerésében. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 12. szám, 15–22.
- 1993 Kilombó-közösségek az afrikai társadalmak öngazgatású mikro-bázisai a XIX. században. *Vasi Szemle*, 2. sz., 205–219.
- 1994 Magyar László. In Balázs Dénes szerk.: *Magyar utazók Lexikona*. Budapest, Panorama, 252–256.

1994 Afrika rejtelmes ösvényein – Magyar László. In *Magyar utazók Afrikában*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó, 19–31.

Listowel Judit

1974 *The Other Livingstone*. For the first time the story can be told four men who played a crucial part in David Livingstone's discoveries..., London, Julien Friedmann, 292 old. (Magyar Lászlóról: 74–113, 132–145, 234–238, 247).

Mildner-Spindler, Roma

1996 Entdecker oder Abenteurer? Die Forschungen László Magyars (1818–1864) in den inneren Gebieten Angolas. *Paideuma*, Bd. 42. (Zur Geschichte der Afrikaforschung), 105–140.

Sebestyén Éva

1998 Levéltári kutatástörténet: Magyar László. *Africana Hungarica*, 1, 2, 303–327.

2007 Mi volt Magyar László halálának oka? (Válasz a benguelai hagyatéki irat leveleiben). *Africana Hungarica*, 2. évf., 1–2. sz., 157–184.

2008 *Kaland és kutatás Afrikában*. Magyar László életrajza. Budapest, ELTE Eötvös Kiadó, 288 old.

2008 Magyar László és a 48-as magyar emigráció (Egy 19. századi meghíúsult angol-magyar kulturális vállalkozás története). *Ezredvég*, 18. évf., 6–7. szám, júniu–július, 85–95.

2012 Magyar László műve és életútja. In *Magyar László utazása Dél-Afrika belsejében az 1849–1957-es években*. Közreadja: Sebestyén Éva. Budapest, Balassi Kiadó–Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára, 7–58.

Thirring Gusztáv

1937 *Magyar László élete és tudományos működése*. Kritikai adalék a magyar földrajzi kutatások történetéhez. Magyar László kiadatlan írásaival. Budapest, Kilián, viii + 166 old. + 2 térkép.

Vajkai Zsófia

1989 Notas de László Magyar explorador da Africa, sobre a agricultura dos povos angolanos. In *Estudos em Homenagem e Ernesto Vega de Oliveira*. Lisboa, Instituto Nacional de Investigação Científica – Centro de Estudos de Etnologia, 825–850.

1997 Um Húngaro em Angola. Viagens de Ladislau Magyar (1818–1864) através dos Documentos do AHU. In *Encontro de povos e culturas em Angola. Luanda, 3 a 6 de Abril de 1995. Actas do Seminário*. Luanda [– Lisboa], Comissão Nacional para as Comemorações dos Descobrimientos Portugueses, 361–375.

2004 Magyar László Angolája – portugál szemmel. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok*, 13. szám, 25–35.

Sass Flóra (Florence Baker) (1841/1842–1916)

Biernaczky Szilárd

2020 Sass Flóra/Florence Baker igaz története. *Műhely* (Győr), 1–24 old. (rövidesen megjelenik).

Baker, Anne

1972 *Morning Star. Florence Baker's Diary of the expedition to put down the slave trade on the Nile 1870–1873*. London, William Kimber, 240 old.

1987 *Rabszolgák földjén. Egy magyar nő felfedező és rabszolgák között, 1870–1873*. Ford. Dezséri Kálmán. Budapest, Panoráma, 267 old. (Régi magyar utazók.)

Baker, Samuel White

1866 (1. kiadás) *The Albert Nyanza, Great Basin of the Nile, and Exploration of the Nile Sources*, 1–2. köt. London, Macmillan and Co., 30 + 395, 9 + 384 old. (általam használt kiadás: 1868).

1879 *Ismailia. A Narrative of the Expedition to Central Africa for the Suppression of the Slave Trade*. London, Macmillan and Co, 20 + 524.

1974 *A Nílus rejtélye*. Vál., ford., bev. és jegyz. Vécsey Zoltán. Budapest, Gondolat, 381 old. + az eredeti angol kiadás metszetei (Klasszikus útleírások, 14).

Hall, Richard Seymour

1980 *Lovers on the Nile: The Incredible African Journeys of Sam and Florence Baker*. New York, Random House, 254.

Jankó János

1887 Nő-utazók Afrikában. *Fővárosi Lapok*, 24. évf., 102. szám, 24, 743–744.

Krizsán László

1987 Rabszolganőből felfedező. In *Rabszolgák földjén. Egy magyar nő felfedező és rabszolgák között, 1870–1873*. Ford. Dezséri Kálmán. Budapest, Panoráma, 7–35 (Régi magyar utazók).

1993 Sass Flóra. In Balázs Dénes szerk.: *Magyar utazók Lexikona*. Budapest, Panoráma, 334–338.

Márki Sándor

1884 Magyarok Afrikában. *Pesti Napló*, november 30., 330. sz., melléklet a reggeli kiadáshoz.

1889 Magyar nők utazásai. *Földrajzi Közlemények*, 17. évf., 89–157. (Sass Flóráról: 144–149.)

Shipman, Pat

2004 *To the Heart of the Nile. Lady Florence Baker and the Exploration of Central Africa*. New York, HarperCollins, 424 old.

Teleki Sámuel (1845–1916)

Borsos Balázs

1986 (Móga Jánossal) In *Memoriam Samuel Teleki. Africana/Budapest*, 2. sz., 108–114.

1987 (Móga Jánossal) Teleki útján Kelet-Afrikában. *Természet Világa*, 118. évf., 1. sz., 18–23.

1988 A magyar Néprajzi Múzeum Teleki-gyűjteménye. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok* 5. füzet, 25–30.

1990/A A Teleki-expedíció korabeli sajtója és tudományos feldolgozása. In *Etnológiai Tanulmányok Boglár Lajosnak ajánlva. Történelem és Kultúra* 5. Szerk.: Borsányi László és Ecsedy Csaba. Budapest, MTA Orientalisztikai Munkaközösség, 73–85.

1990/B A Teleki-expedíció fényképei és a fényképezés megjelenése az Afrika-kutatásban. *Ethnographia*, 101. évf., 2. sz., 315–322.

1998 *Szafari a pále, pále*. A gróf Teleki Samu vezette expedíció (1887–1888) szerepe és jelentősége Kelet-Afrika néprajzi feltárásában (*Magyar Etnológia* 3). Budapest, MTA Néprajzi Kutatóintézet, 235 old.

Höhnel, Ludwig Ritter von (1857–1942)

1891 *A Rudolf és Stefánia tavakhoz. Teleki Sámuel gróf felfedező útja Kelet-Afrika egyenlítői vidékein 1887–1888-ban*. Leírta kísérője: Höhnel Lajos, 1–2. köt. Budapest, Ráth Mór, 520+546 old.

Jankó János (1868–2002)

Biernaczky Szilárd

2018 Jankó János és Afrika. *Néprajzi Hírek*, 47. évf., 3. szám, 36–40.

Torday Emil (1875–1931)

Biernaczky Szilárd

2014 Tévedések tárháza. Igazolhatatlan vélekedések, hibás adatok. Torday Emil életműve. *Afrika Tanulmányok*, 8. évf., 3. szám, 55–64.

2016 Torday Emil recepciója itthon és külföldön (Vázlat egy monográfiához). *Magyar Tudomány*, 1090–1098.

Földessy Edina

2015 *Torday Emil kongói gyűjteménye / Emil Torday Congo Collection*. Budapest, Néprajzi Múzeum, 220 old.

Halász Gyula

1932 Torday Emil emlékezete. 1875–1931. *A Földgömb*, 3. évf., 9. sz., 289–297.

1937 Torday Emil. In *Öt világrész magyar vándorai. Magyar fölfedezők Benyovszkytól napjainkig*. Második, bővített kiadás. Budapest, Grill Károly, 203–223.

Kubassek János

1991 Torday Emil emlékei Londonban. *Földrajzi Múzeumi Tanulmányok (Érd)*, 10, 41–46.

2006 Torday Emil utazásai és tudományos tevékenysége a Kongó-medencében. In Sebestyén Éva – Szombathy Zoltán – Tarrósy István szerk.: *Harambee. Tanulmányok Füssi Nagy Géza 60. születésnapjára*. Publikon Kiadó, Pécs – ELTE BTK Afrikanisztikai Oktatási Program, Budapest, 254–277.

Mack, John

1990 *Emil Torday and the Art of the Congo 1900–1909*. London, British Museum (Museum of Mankind), 96 old.

Szilasi Ildikó

2010 (Lóránt Attilával) *Kongó. Torday Emil nyomában*. Budapest, Afrikai-Magyar Egyesület, 215 old.

2010 Torday Emil nyomában Kongóban. *Afrika Tanulmányok*, 4. évf., 2. szám, 42–53.

2014 A Kuba királyszobrok változása. *Ethnographia*, 125. évf., 4. szám, 521–543.

2015 Torday Emil Kongó kutató – leveleinek fényében. *Forrás*, 45. évf., 2. szám, február, 106–110.

Bartók Béla (1881–1945)

Bartók Béla

2006 *Bartók és az arab népzene*. Szerk.: Kárpáthy János. Budapest, UNESCO/Európai Folklor Intézet, CD-ROM.

Radnóti Miklós (1909–1944)

Ortutay Gyula

1944 Utószó. In *Karunga, a holtak ura*. Néger mesék. Budapest, Pharos, 255–260.

Vajda László

1945 Karunga. Néger mesék. Budapest, 1944. *Ethnographia*, 56. évf., 98–99.

Fónagy Iván (1920–2005)

Ortutay Gyula

1943 A primitív népek költészete. *Magyar Csillag*, 1943, 3. évf., 1. szám, 54–56.